

УДК 78.071.2

DOI <https://doi.org/10.31723/2524-0447-2023-36-2-16>**Олександр Петрович Віла-Боцман**

ORCID: 0000-0002-5186-893X

старший викладач кафедри хорового диригування
Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової
avilabotsman@gmail.com

ХОРОВА ШКОЛА ТА ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИКОНАВСЬКИЙ СТИЛЬ ДИРИГЕНТА: ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ

Мета роботи – виявити шляхи розуміння особливостей взаємодії явищ хорової школи та виконавського стилю диригента-хормейстера. **Методологія** дослідження спирається на концепції та підходи, висунуті в загальнонауковій та конкретно-науковій методології, зокрема в хорознавстві, історії хорового виконавства. Провідними методами дослідження стали аналітично-реферативний, системний, порівняльний, узагальнюючий та ін. **Наукова новизна** даного дослідження полягає в спробі вперше аналізувати аспекти взаємодії хорової школи як структури, що стрімко еволюціонує в сучасних умовах, та творчої особистості диригента-хормейстера в межах сучасної теорії хорового виконавства. Результати нашого дослідження передбачають систематизацію та більше глибоке розуміння компонентів індивідуального виконавського стилю диригента-хормейстера. Це, в свою чергу, може сприяти не лише удосконаленню виконавської практики, але й прогресу в області сучасного хорового мистецтва. **Висновки.** Традиції хорової школи мають вагомий вплив на виконавський стиль хорового диригента, виступаючи як джерело навчання та натхнення, а також викликом і стимулом для інновацій та експериментів. Загальним критерієм для всіх диригентсько-хорових шкіл є шанування, збереження та передача регіональної художньо-інтонаційної специфіки хорового мислення, а також існування виконавських, педагогічних та науково-методичних традицій у вихованні хормейстерів. Одночасно, важливою стає відкритість до взаємодії як між регіональними хоровими школами України, так і зі світовим виконавським досвідом, плюралізмом концепцій, що в виконавській практиці, проявляється у феномені національної хорової школи. Взаємодія між традиціями конкретної виконавської школи та унікальністю індивідуального стилю диригента є динамічним явищем, що вимагає від виконавця свідомого та осмисленого підходу до сприйняття та утримання традицій даної школи, а також визначення власної місії у сфері хорового виконавства. Оскільки індивідуальний виконавський стиль диригента є відображенням його особистості та

професіоналізму у творчій діяльності, логічним є вивчення стилю конкретного диригента через комплексний аналіз особливостей його особистих інтерпретаційних рішень, традицій виконавської школи, яку він представляє, а також контексту його професійного спілкування та соціокультурних умов, що впливали на його творчість.

Ключові слова: хоровий диригент, хормейстер, українське хорове мистецтво, хорова школа, індивідуальний виконавський стиль.

Vila-Botsman Oleksand Petrovich, Senior Lecturer at the Department of Choral Conducting of the Odesa National A. V. Nezhdanova Academy of Music
Choral School and the Conductor's Individual Performance Style: Issues of Interaction

The purpose of the work is to identify ways of understanding the peculiarities of the interaction of phenomena of the choral school and the performing style of the conductor-choirmaster. **The research methodology** is based on concepts and approaches put forward in general scientific and specific scientific methodology, in particular in choral studies, history of choral performance. The leading methods of research were analytical-referential, systemic, comparative, generalizing, etc. **The scientific novelty** of this research lies in the attempt to analyze for the first time the aspects of interaction of the choral school as a structure that is rapidly evolving in modern conditions, and the creative personality of the conductor-choirmaster within the framework of modern theory of choral performance. The results of our research foresee the systematization and deeper understanding of the components of the individual performing style of the conductor-choirmaster. This, in turn, can contribute not only to the improvement of performing practice, but also to progress in the field of modern choral art. **Conclusions.** The traditions of the choral school have a significant influence on the performing style of the choral conductor, acting as a source of learning and inspiration, as well as a challenge and stimulus for innovation and experiments. The common criterion for all conducting-choral schools is respect, preservation and transmission of regional artistic-intonational specificity of choral thinking, as well as the existence of performing, pedagogical and scientific-methodical traditions in the education of choirmasters. At the same time, openness to interaction both between regional choral schools of Ukraine and with world performing experience, pluralism of concepts, which in performing practice is manifested in the phenomenon of the national choral school, becomes important. The interaction between the traditions of a specific performing school and the uniqueness of the individual style of the conductor is a dynamic phenomenon that requires a conscious and thoughtful approach from the performer to the perception and maintenance of the traditions of this school, as well as defining his own mission in the field of choral performance. Since the individual performing style of the conductor is a reflection of his personality and professionalism in creative activity, it is logical to study the style of a specific conductor through a comprehensive analysis of the peculiarities of his personal interpretive decisions, the traditions of the performing school he represents, as well as the context of his professional communication and socio-cultural conditions that influenced his creativity.

Key words: choral conductor, choirmaster, Ukrainian choral art, choral school, individual performing style.

Актуальність теми дослідження. Світогляд митця та його особистісні та професійні характеристики виявляються у виконавських інтерпретаціях творів, які він реалізує, в інтерпретації різних композиторських стилів. Посилення розуміння індивідуального виконавського стилю диригента виражається в проекції його особистості та рівня професійної майстерності на творчий процес, особливості інтерпретації, властиві конкретному диригенту.

З цього погляду, актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу аспектів діяльності сучасного диригента-хормейстера саме як виконавця, охоплюючи підходи до розуміння взаємодії хорової школи та виконавського стилю її представників. Додатковий стимул дослідженню надає факт стрімкого розвитку вокально-хорової творчості в Україні та в світі, що обумовлює необхідність аналізу новітніх виконавських явищ, їх певної систематизації та прийняття /запечення, впровадження відповідних новаторських підходів до репетиційної, підготовчої діяльності.

Крім того, проблема концептуалізації поняття та явища «виконавська школа», а також дотичного до нього – «виконавський стиль диригента» в музичному мистецтві залишається відкритою і це закономірно, оскільки їх провідною ознакою є процесуальність. Але виявлення механізмів та патернів взаємодії виконавської школи як багаторівневої системи, що безперервно еволюціонує, з виконавським стилем митця бачиться перспективним об'єктом музикознавчих досліджень. У цьому контексті в даному дослідженні робиться спроба власного тлумачення даних питань.

Метою дослідження є виявлення шляхів розуміння особливостей взаємодії явищ хорової школи та виконавського стилю диригента-хормейстера.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в рамках сучасної теорії хорового виконавства вперше здійснено спробу аналізу аспектів взаємодії хорової школи як структури, що стрімко еволюціонує в сучасних умовах, та творчої особистості диригента-хормейстера. Результати проведеного дослідження передбачають систематизацію та глибше розуміння компонентів індивідуального виконавського стилю диригента-хормейстера, що потенційно сприятиме не лише вдосконаленню виконавської практики, а й прогресу в сучасному хорознавстві.

Виклад основного матеріалу. Поняття про творчу, виконавську, а відповідно і хорову школу як цілісне культурне явище, можна розглядати на історичному, аналітичному, проектно-перспективному рівнях, а також з декількох ракурсів: композиторського (авторського), хорознавчого (виконавського), диригентського (лідерського), методичного, культурологічного, педагогічного, комунікативного.

Узагальнюючи наукові розвідки, доходимо висновку, що поняття та явище «хорова школа» входить у складову структуру більш широкого концепту «музично-виконавська школа». Останній, у свою чергу, можна розглядати як

- систематичне формування, розвиток і передачу знань, навичок та мистецтва виконавства музики, яке базується на традиціях, методах та стилістиці певної культурної спільноти;
- освітню інституцію, що забезпечує професійну підготовку музикантів, а також надає змогу їм розвивати свої таланти та вміння виконавства;
- як осередок розвитку і поширення унікальних музичних технік, інтерпретаційних підходів та мистецької ідентичності певної культурної групи;
- передачу художньої спадщини, стилістичних традицій та технічних знань виконавства музики від покоління до покоління;
- передачу мистецьких цінностей та умінь через навчання, практику та співпрацю з визначними музикантами, диригентами та викладачами, що допомагає формувати особистий стиль кожного окремого виконавця (див. докладніше тут [6; 7; 8]).

Також виявляються різні рівні у визначенні явища хорової школи. Зокрема:

- хорова школа це освітній заклад, де здійснюється професійна підготовка хорових виконавців. Цей підхід акцентує увагу на формальних особливостях хорової освіти та академічному підході до підготовки майбутніх диригентів-хормейстерів та співаків;
- хорова школа це методична система. В цьому випадку, поняття хорової школи використовується для опису традицій та технік, які передаються від покоління до покоління диригентами-хормейстерами, сприяючи формуванню хорових ансамблів з унікальними виконавськими особливостями;
- хорова школа це історичний феномен. Деякі дослідження ставлять у фокус історію розвитку хорової школи, та її

видатні імена, досліджуючи зміни в організації хорової освіти та діяльності хормейстерів протягом різних епох [3; 6; 7; 8; 9].

Як пише провідна дослідниця Одеської хорової школи Ірина Шатова, «Розвиток хорового виконавського мистецтва на основі спадкоємності – основна мета диригентсько-хорової школи. /.../ Традиція в перебігу історичної еволюції зазнає змін, але і зберігає при цьому певні константні риси. Цьому і сприяє школа – як форма існування, тобто збереження й оновлення традицій» [13, с. 7].

Для своєї роботи ми прийнемо наступне визначення: хорова школа – це сам процес набування знань, досвіду, навичок, а також сам набутий досвід, практичні знання; це певний художньо-стильовий напрям в творчості і в мистецькій освіті, це гурт учнів, послідовників, однодумців, власне, це люди, виховані в певній традиції – в даному випадку, хоровій традиції. А сам факт існування творчої традиції, навіть за етимологією слова – це не лише зберігання пам'яті про діяльність засновників, про творчі здобутки видатних представників, але й передача знань, звичаїв, умінь в живих її носіях.

Історичним шляхом становлення Школи є ціннісний відбір методичних підходів, виконавських традицій, педагогічних ідей, представлених в діяльності її лідерів та відомих диригентів. Що означає в нашому розумінні ціннісний – це насамперед апробований школою і її послідовниками, визнаний як такий, що має сталий позитивний результат, художню цінність, а отже корелює з поняттям про виконавський стиль.

Як знаходимо в роботах [3; 4; 5; 10; 12 та ін.], стиль в музиці є системою стійких ознак, що визначають музичні явища та їх інтеграцію на різних рівнях, таких як авторська індивідуальність, напрям, школа, історична епоха, та національна специфіка. Рівні музичного стилю, такі як історичний, національний, індивідуальний, включають композиторську та виконавську складові. Стійкість ознак, здатність об'єднувати музичні явища та проміжне положення між формою та змістом є характеристиками всіх рівнів стилю. Таким чином, індивідуальний виконавський стиль визначається системою виразових засобів, що відображають музичне світосприйняття виконавця та служать розпізнавальними ознаками його інтерпретації.

Аналізуючи наведені матеріали, можна визначити, що стиль для виконавця стає світом музичних смислів, активізуючи

фізичні, інтелектуальні, емоційно-вольові та духовні сфери людини. Виконавський стиль визначається сукупністю засобів виразності і техніки, індивідуальним фразуванням та неповторною виконавською манерою, які відображають світогляд, інтелект та психологічні особливості виконавця, що є історично і культурно обумовленим відображенням духовної реальності. Індивідуальний виконавський стиль пов'язаний безпосередньо з індивідуальними якостями музично-художнього мислення, виявленням емоцій, почуттів та артистизму музиканта. Також він проявляється у вигляді індивідуального рівня майстерності, пов'язаної з унікальністю трактування музичного твору та характерною інтерпретацією.

Структура виконавської майстерності митця, як представника певної хорової школи, охоплює виконавську техніку, методика засвоєння прийомів, дослідження репертуару, оснащеність в галузі історії музики, теорії виконавства та інші фундаментальні аспекти. У цьому контексті, хорова школа становить важливу складову, фокусуючись на глибокому розумінні та опануванні апробованих підходів в царині хорового співу. Розвиток школи сьогодні визначається впливом а) зовнішніх чинників на хорову творчість, включаючи глядацький попит, сценічну презентацію, критичну аналітику щодо майстерності артистів і диригента, тонкощів інтерпретаційних рішень; б) внутрішніх чинників, як то розвиток вокальної та технічної оснащеності виконавців, емоційної, психологічної складової, інтонаційного образу світу митця, особистого психотипу (в тому числі з урахуванням факторів тяжіння до відкриттів, нового, експериментального чи намагання бути лише в академічній традиції школи) тощо.

Історію українського хорового мистецтва, як і будь-якого іншого виду мистецтва, формують визначальні особистості, що виступають як лідери у формуванні принципів, академічної співочої та диригентської традиції, встановлюючи еталони виконавського стилю. Можна припустити, що дослідження будь-якої хорової школи розпочинається з осмислення творчої особистості – фундатора чи фундаторів, їх найяскравіших послідовників та учнів, які визначають стандарти діяльності та життя: від служіння справі до виконавсько-стилістичних та методико-педагогічних принципів. Крім того, всі комунікативні процеси, форми творчого спілкування з колективом, іншими диригентами, колективами, слухачами, учнями,

текстом хорового твору, технології роботи та методичні підходи передаються та зберігаються у поколіннях представників школи, становлячи основу для творчого розвитку як школи, так і окремого її представника.

Як свідчить історія, виконавська школа може значно впливати на індивідуальний стиль диригента. І тут також можна прослідкувати певну ієрархію.

Перш за все, вона надає професійну основу та набір інструментів, які диригент може використовувати під час своєї роботи. Ю. Ткач, розглядаючи такі складові індивідуального стилю як «... технічну (технічний арсенал), художню (емоційність, натхнення) та інтелектуальну (знання стилю композитора, епохи тощо)» [11], вказує на змістовний й формальний аспекти стилю хорового диригента, що є результатом його навчання та творчої практики. Цей комплекс формується через процес засвоєння основних принципів хорового диригування, таких як жести, репетиційний стиль, комунікація, мотивація та лідерство.

По друге, майбутній диригент також вивчає виконавські традиції, безпосередньо в практиці хорового співу, а також в диригентському класі, через аналіз записів, спогадів, досліджень. У процесі же подальшої творчої практики він вже свідомо розвиває свої власні ідеї та підходи до інтерпретації хорових творів, враховуючи контекст, цільову аудиторію та можливості хору. Але незримим і від того не менш значущим залишається внутрішнє розуміння еталону, який був прищеплений Школою.

В дослідженні М. Хмелюка знаходимо наступне, на наш погляд, правдиве узагальнення: «Виконавський стиль, як і стиль композитора, залежить від безлічі критеріїв: час, в якому живе певний виконавець, його інтелект, темперамент, характер, ерудиція, смак, і багато інших чинників, які так чи інакше можуть вплинути на індивідуальність. Сутність виконавського стилю полягає у поєднанні різних стильових пластів (стиль епохальний, національний, композиторський) крізь призму мислення виконавця» [12].

Традиції виконавської хорової школи впливають на індивідуальний виконавський стиль хорового диригента у різних аспектах. З одного боку, вони є джерелом навчання та натхнення для диригента, який може вивчати та аналізувати роботу видатних диригентів минулого та сучасності. З іншого боку, вони є викликом та стимулом для диригента, який прагне

знайти свою власну мову та виразність у виконанні хорової музики, не бути копією, а творчою особистістю, яка може запропонувати принципово новий погляд на певні хорові твори та хорове виконавство взагалі. Варто зазначити також, що історія виконавства, зокрема сучасна практика виконавства, мають безліч прикладів митців, які, з різних об'єктивних і суб'єктивних причин, не спрямовані на прояву унікальної стильової ідентичності, таким чином «консервуючи» певні виконавські канони (що не можна розглядати як суто негативне явище, бо кожна школа являє собою певний баланс традицій та інновацій).

Співвідношення між традиціями школи та унікальністю особистої інтерпретації є динамічним та індивідуальним. Для деяких диригентів традиції школи є основою та критерієм якості виконання, які вони дотримуються та поважають. Для інших диригентів традиції школи є вихідною точкою та матеріалом для експерименту, інновації та трансформації. У будь-якому випадку, краще коли диригент є свідомим та обізнаним з традиціями школи, але також має своє власне бачення та місію у виконанні хорової музики. У зв'язку з цим виникає питання: чи доречно протиставляти стильову ідентичність диригента його здатності та вмінню сприймати і реалізовувати стильові концепції інших музикантів? Ми вважаємо, що таке протиставлення є недоречним і принципово невірним. Адже подібні колективні інтерпретаторські концепції (виконавчі традиції), як правило, формуються і вдосконалюються саме в процесі гармонізації різних індивідуальних стилів, а не в умовах безумовного розчинення їх в творчому задумі одного музиканта. «Особливістю виконавської діяльності диригента, що позначається на його індивідуальному виконавському стилі, є колективний характер творчості», зазначає Ю. Ткач [11]. Відтак створення колективної інтерпретації, її психологічні міжособистісні умови, діяльнісна специфіка – на основі вивчення історичного досвіду і картини сучасної масової практики виконавства – вважається нам цікавою і перспективною науковою проблемою, яка ще чекає своїх дослідників. Зазначена проблема (створення колективної інтерпретації) має безпосереднє відношення до виконавчих, зокрема хорових, шкіл, пошуку компромісу між збереженням традицій та пошуком нового, національним та загальносвітовим, елітарним та масовим у хоровому виконавстві.

У контексті еволюції хорових шкіл, диригенти, завдяки своєму індивідуальному стилю, не лише освоюють та упродовжують традиції власної школи, але й вносять суттєвий внесок у її прогрес та трансформацію (згадаємо приклад засновника Одеської хорової школи К. Пігрова та подальший внесок в історію школи його видатних послідовників як Д. Загрецький, В. Луговенко, А. Авдієвський, В. Іконник, В. Шип, А. Мархлевський, С. Дорогий, П. Горохов, В. Газінський, М. Гринішин, Л. Бутенко, С. Крижановський та ін.). [13] Їх інноваційні підходи та експерименти, спрямовані на оновлення інтерпретації, репертуару, педагогіки та комунікації, спроможні збагатити та оновити традиції школи, а також впроваджувати новаторські ідеї. Завдяки своєму впливовому статусу, диригенти сприяють створенню нових шкіл та напрямків у виконавському мистецтві, формуючи тим самим ландшафт сучасної музичної практики. Таким чином, діяльність диригентів із яскраво-індивідуальним виконавським стилем на підгрунтні традиції певної школи виявляється значним художнім внеском у розвиток хорової творчості.

Висновки. Традиції виконавської хорової школи впливають на індивідуальний виконавський стиль хорового диригента, слугуючи як джерело навчання та натхнення, а також викликом та стимулом для інновацій та експериментів.

Узагальнюючим параметром для всіх диригентсько-хорових шкіл є шанування, збереження та передача регіональної художньо-інтонаційної специфіки хорового мислення, а також наявність виконавських, педагогічних та науково-методичних традицій у вихованні хормейстерів. Важливим аспектом є унікальність виконавської та педагогічної діяльності. Водночас, важливою стає відкритість до взаємодії як між регіональними хоровими школами України, так і зі світовим виконавським досвідом, плюралізмом концепцій, що, переплавляючись у виконавській практиці, виявляється у феномені національної хорової школи.

Взаємодія між традиціями конкретної виконавської школи та унікальністю індивідуального стилю диригента є вкрай динамічною, що вимагає від виконавця свідомого та осмисленого підходу до сприйняття та утримання традицій даної школи, а також визначення власної місії у сфері хорового виконавства.

Оскільки індивідуальний виконавський стиль диригента виникає як відображення його особистості та професіоналізму у творчій діяльності, логічним є вивчення стилю конкретного

диригента через сукупний аналіз особливостей його особистих інтерпретаційних рішень, традицій виконавської школи, представником якої він є, кола його професійного спілкування та соціокультурних умов, що впливали на його творчість.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар Є. Генезис професійного хорового виконавства: від витоків до XVIII століття. *Науковий вісник НМАУ ім. П.І. Чайковського : Виконавське музикознавство: стильові парадигми композиторської творчості та музично-виконавської інтерпретації, актуальні проблеми музичної педагогіки*. К.: НМАУ імені П.І. Чайковського, 2013. Вип. 107. С. 105–117.
2. Бондар Є. Генезис професійного хорового виконавства: II половина XVIII –початок XX століття. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. Івано-Франківськ, 2012–2013. Вип.26–27. С. 24–29.
3. Бондар Є. М. Художньо-стильовий синтез як феномен сучасної хорової творчості : монографія. Одеса: Астропринт, 2019. 388 с.
4. Дедусенко Ж. Деякі стилеутворюючі фактори у виконавському мистецтві. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти: Збірник наукових праць*. Харків: ХДУМ ім. І.П. Котляревського, 2005. Вип. 15. С. 64–70.
5. Дзівалтівський М. Хоровий жанр і стиль у розумінні сучасної мистецтвознавчої науки. *Professional Art Education*. 2020. Вип. № 1(1). С. 50–57.
6. Лашенко А. З історії Київської хорової школи [Текст] К. : Музична Україна, 2001. – 196 с.
7. Мартинюк А. Українська диригентсько-хорова школа сучасності: джерелознавчі студії. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки: зб. наук. праць / за ред. проф. Т. Степанової. 2020. № 1 (68). С. 161–164.
8. Мартинюк А. Диригентсько-хорова школа в українській освіті. *Теоретичні та практичні засади культурології*. Запоріжжя: ЗДУ, 2000. Вип. 3. С. 106–112.
9. Одеська хорова школа: методичні засади, творчі портрети, невинні діалоги : збірник методичних матеріалів, нарисів, статей / авт. кол. : К. К. Пігров, Л. М. Бутенко, І. П. Верді [та ін.]; упоряд. та відп. ред. Є. М. Бондар ; наук. конс. О. І. Самойленко. Одеса : Астропринт, 2021. 444 с.
10. Савельєва Г. Стиль діяльності диригента-хормейстера як уявлення його музичного мислення. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти. Когнітивне музикознавство / зб. наук. ст. Вип. 40. / Харк. нац. ун-т мистецтв імені І. П. Котляревського; ред.-упоряд. Л. В. Шаповалова*. Харків : Видавництво ТОВ «С.А.М.», 2014. С. 156–169.

11. Ткач Ю. Індивідуальний виконавський стиль диригента-хормейстера як предмет теоретичного дослідження. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* № 3'2018. Київ, 2018. С. 359–366.

12. Хмелюк М. Індивідуальний виконавський стиль у мистецтвознавчій та психолого-педагогічній літературі: теоретичний аспект *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 14(1). С. 163–166.

13. Шатова І. Історичні та стильові основи одеської хорової традиції: монографія. Одеса: Астропринт, 2021. 204 с.

REFERENCES

1. Bondar, Y. (2013) Genesis of professional choral performance: from the origins to the XVIII century. Scientific Bulletin of NMAU named after P.I. Tchaikovsky: Performing Musicology: Stylistic Paradigms of Compositional Creativity and Musical-Performing Interpretation, Actual Problems of Musical Pedagogy. K.: NMAU named after P.I. Tchaikovsky, 2013. Issue 107. P. 105–117 [in Ukrainian].

2. Bondar, Y. (2013) Genesis of professional choral performance: second half of the XVIII – beginning of the XX century. Bulletin of the Precarpathian University. Art Studies. Ivano-Frankivsk, 2012–2013. Issue 26–27. P. 24–29 [in Ukrainian].

3. Bondar, Y. (2019) Artistic and stylistic synthesis as a phenomenon of modern choral creativity: monograph. Odessa: Astroprint, 2019. 388 p. [in Ukrainian].

4. Dedusenko, Z. (2005) Some style-forming factors in performing arts. Problems of interaction of art, pedagogy and theory and practice of education: Collection of scientific works. Kharkiv: KhDUM named after I. P. Kotlyarevsky, 2005. Issue 15. P. 64–70 [in Ukrainian].

5. Dzivalentivskyi, M. (2020) Choral genre and style in the understanding of modern art science. Professional Art Education. 2020. Issue № 1(1). P. 50–57 [in Ukrainian].

6. Lashchenko, A. (2001) From the history of the Kyiv choral school [Text] K. : Muzychna Ukraina, 2001. – 196 p. [in Ukrainian].

7. Martyniuk, A. (2020) Ukrainian conducting-choral school of modernity: source studies. Scientific Bulletin of Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynsky. Series: Pedagogical Sciences: collection of scientific works / ed. prof. T. Stepanova. 2020. № 1 (68). P. 161–164 [in Ukrainian].

8. Martyniuk, A. (2000) Conducting-choral school in Ukrainian education. Theoretical and practical foundations of cultural studies. Zaporizhzhia: ZDU, 2000. Issue 3. P. 106–112 [in Ukrainian].

9. Odessa choral school: methodological foundations, creative portraits, non-random dialogues: a collection of methodological materials, essays, articles / authors. team: K. K. Pigrov, L. M. Butenko, I. P. Verdi [and others] ; compiled and edited by Ye. M. Bondar; scientific consultant O. I. Samoilenko. Odessa: Astroprint, 2021. 444 p. [in Ukrainian].

10. Savelieva, H. (2014) The style of the conductor-choirmaster's activity as a manifestation of his musical thinking. Problems of interaction of art, pedagogy and theory and practice of education. Cognitive musicology / collection of scientific articles. Issue 40. / Kharkiv National University of Arts named after I.P. Kotlyarevsky; editor-compiler L.V. Shapovalova. Kharkiv: Publishing house LLC "S.A.M.", 2014. P. 156–169 [in Ukrainian].

11. Tkach, Y. (2018) Individual performing style of the conductor-choirmaster as a subject of theoretical research. Bulletin of the National Academy of Leading Cadres of Culture and Arts № 3'2018. Kyiv, 2018. P. 359–366 [in Ukrainian].

12. Khmeliuk, M. (2019) Individual performing style in art and psychological-pedagogical literature: theoretical aspect. Innovative pedagogy. 2019. Issue 14(1). P. 163–166 [in Ukrainian].

13. Shatova, I. (2021) Historical and stylistic foundations of the Odessa choral tradition: monograph. Odessa: Astroprint, 2021. 204 p. [in Ukrainian].